

Владислав Божок,
*студент II курсу факультету історії,
політології та міжнародних відносин,
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича*

ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ НА ПОДІЛЛІ У XVIII – XIX СТ.

Стаття присвячена аналізу подій кінця XVIII – XIX ст., які прийнято називати конверсією уніатів (греко-католиків) до православної віри. У статті приділено увагу маловідомим, але важливим для розвитку релігійного життя сучасного населення фактам та подіям, розкриваються особливості політичних і соціальних реалій зазначеного періоду. Для українського народу ці події стали одними з найважливіших, оскільки вони визначили шлях його релігійного і національно-культурного розвитку.

Ключові слова: православ'я, уніатство, Поділля, Російська імперія, церква.

Суспільно-політичні процеси останніх років в Україні знайшли своє відображення і в церковній сфері. Тут визначилося кілька тенденцій: з одного боку, активізація релігійного життя, прихильність громадської думки до церкви, спалах інтересу до релігії як неосвоєної ділянки духовної культури, а з іншого – конфронтація між вірними різних конфесій, ускладнення міжцерковних відносин тощо. Очевидно, що для їх врегулювання необхідно враховувати відроджену православну церкву, яка має багатий історичний досвід взаємодії з різними соціальними інституціями. Наприкінці XVIII ст., коли церква закріпила свої позиції в суспільстві, її вірні опинилися в межах двох імперій: Російської та Австрійської. В кожній з них склалася своя модель функціонування церкви.

Дослідження питання церковно-релігійного життя на Поділлі викликає особливий інтерес, адже по приєднанні до Російської імперії, впродовж 1794-1796 рр., а подекуди і до 1798 р., відбулася майже повна ліквідація уніатської церкви на Правобережній Україні. Ми можемо прослідкувати доволі потужний зв'язок історії подільського краю з православ'ям, що свідчить про те, що ця територія упродовж всього свого розвитку жила в традиціях духовності та самобутності. У сучасний період розвитку релігійної сфери в Україні та в нашому краї надзвичайної ваги набуває ґрунтовний аналіз історичного розвитку православ'я на теренах Поділля, особливо в кінці XVIII – XIX ст.¹

1 Смолич И. К. История Русской Церкви: 1700-1917: В 2 частях. – М.: Валаамский монастырь, 1997. – Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.

До 1793 р. панівні позиції в Правобережжі посідала кількісно невелика, але політично, соціально та економічно найсильніша римо-католицька, переважно польська за етнічним складом церква, що спиралася на польських магнатів, численну шляхту і величезну власність. Друге місце в церковно-релігійній ієрархії зайняла кількісно найбільша і конфесійно близька до католиків уніатська – греко-католицька церква. На третю сходинку була переміщена православна церква². З приєднанням регіону до Російської імперії на найвищий щабель була піднесена православна церква, другу сходинку посіла римо-католицька церква, ставлення до якої з боку російської влади характеризувалося терпимістю. Третю сходинку посіли іудейська та протестантські конфесії. Уніатську церкву, царизм перемістив на найнижчий щабель, фактично поставивши її поза законом.

Державно-церковні відносини в Правобережній Україні почали будуватися в контексті політичного курсу царизму в релігійній сфері та відповідно до внутрішнього стану конфесій. Враховуючи це, в регіоні почала утверджуватися нова церковна ієрархія, в якій центральне місце відводилось православ'ю. Характерною її особливістю було безправне становище уніатів та соціальна перевага над ними православних. На межі XVIII – XIX ст. державно-церковні відносини рішуче повернулись на користь Російської імперії та православної церкви. Держава, у свою чергу, взяла під жорсткий контроль церковне життя, а уніатів стала наполегливо перетворювати в православних³.

Із включенням Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. у губернії склалась складна релігійна ситуація. Православна церква в перші періоди конверсії уніатів у православ'я не змогла повністю замінити уніатський клір. Не вистачало кваліфікованих православних священиків, часто на управління благочиннями призначалися молоді особи, які не володіли достатнім життєвим досвідом, не мали достатньо розвинутої духовної культури, яка конче була необхідною для тогочасних священнослужителів. Як результат, православне духовенство не змогло в перші десятиліття XIX ст. здійснювати моральний вплив на віруючих, і тому в краї почало поширюватись сектантство. За цих умов перед ієрархами православної церкви стояло термінове завдання підняття авторитету православної церкви в місцевого населення, підвищення освітнього рівня і культури самих священиків.

У цей період архієреї і священики Поділля особливу увагу почали приділяти поширенню парафіяльних листків з метою утвердження мирян

2 Доброловский К. Деятели времени воссоединения Подолии с Россией. / К. Доброловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1893. – № 9-10.

3 Надтока Г. Католицизм в украинских губерниях Российской империи наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. / Г. Надтока // Людина і світ. – 2001. – №4. – С. 9-15; №5. – С. 55-61.

в істинах православної віри і охороні їх від набуття різних католицьких предметів релігійного шанування, які в той час перебували у великому достатку і дешево пропонувались на ярмарках. Збірки кращих проповідей, які входили в парафіяльні листки, в значній кількості розповсюджувалися серед віруючих різного віку. З них склалися особливі збірники для парафіяльних і шкільних бібліотек.

До 1793 року православне населення Поділля зазнавало жорстоких гонінь з боку влади Речі Посполитої, яка ставила за мету знищення православної церкви на своїй території і тотального окатоличення населення. Тільки у 1793 році, коли частина Поділля на схід від річки Збруч відійшла до Російської імперії, тут почала відроджуватись православна ієрархія і церковне життя. Для Західної України та Білорусії була заснована Мінська єпархія. Масове повернення населення в православ'я з насильно впровадженого уніатства швидко збільшувало місцеву паству. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії, 13 квітня 1793 року на території Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній була створена нова єпархія. 15 травня того ж року її очолив архієпископ Віктор (Садковский). Перед цим призначенням владика Віктор за активну проповідь православ'я на території Польщі був заарештований і ув'язнений в Ченстоховській фортеці. Лише через три роки, завдяки енергійному втручання російської дипломатії, він був звільнений.

Найвищим указом від 16 жовтня 1799 року, який затвердив синодальну доповідь, Брацлавська єпархія отримала найменування Подільської, а її кордони були приведені у відповідність з губернськими. Хоча архієрей знайшов більш відповідним тимчасово розміститися в Миколаївському монастирі в Шаргороді між 1795 і 1799 роками, кафедрою нової єпархії після цього став Кам'янець-Подільський.

Рух за повернення до православ'я йшов на Правобережжі з самих низів українського народу, бо як уже було сказано, що церковна православна адміністрація не була готовою його прийняти і задовільнити масову потребу у священиках, яких тоді почали викликати з сусідніх єпархій – Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Смоленської, Могилевської.

Переміщення в новоприєднані землі православних священиків з інших, зокрема великоруських єпархій, на перший погляд, наче й вирішувало проблему забезпечення їх кліром, проте водночас створювало нові, іноді досить болісні проблеми. До них перш за все варто віднести недостатнє фінансування всієї справи навернення уніатів до православ'я, зокрема утримання новоприбулих священнослужителів. Воно було настільки мізерним, що багатьом благочинним доводилося утримувати себе і підлеглих на власні кошти.

Отже, доволі нестабільне та явно недостатнє фінансове забезпечення новоприбулого православного кліру суттєво впливало на духовно-моральний та, зрештою, навіть і на фізичний стан місіонерів. Можна вважати, що саме це стало одним із чинників, що справив гальмівний вплив на справу приєднання уніатів Правобережної України до православної церкви. Відірвані від своїх сімей і звичного побуту життя, новоприбулі священники опинялися в новому, часто чужому для них у духовно-культурному сенсі середовищі. Крім цього, їх гнітило непевне становище й часті переміщення з одного місця на інше. Наприклад, православний священник призначався в таку парафію, де уніатський ієрей спочатку відмовлявся від православ'я, однак потім, через деякий час, змінював своє рішення на користь православ'я; тоді перший повинен був звільнити йому місце й чекати призначення на інше. Таким чином, поставлені в доволі складне становище, деякі з «переселенців», «переслідуючи свої особисті інтереси, часто спричиняли розбрат між народом і новонаверненими їх пастирями і навіть чинили опір розпорядженням благочинних».

Отже, справа навернення уніатів до православної церкви, в якій безумовну зацікавленість виявляло російське самодержавство, наштовхнулася на вкрай погану організацію, зокрема явно недостатнє фінансове забезпечення⁴.

У першій половині листопада 1794 року, в Брацлавській губернії було вже повернутих у православну віру – близько 600 тисяч осіб, а в Ізяславській на січень 1795 року – до 300 тисяч осіб. Такий стан речей є одним з доказів того, що з народних низів ішов рух за повернення до православ'я, а не «царські жандарми» силою українського народу приводили до православ'я, як описують цей процес католики⁵.

Релігійна політика Російської імперії на території Правобережної України не займала першого пріоритету, проте посідала одне з чільних місць діяльності та набрала обертів наприкінці XVIII ст. Свідченням цього стала урядова конфесійна стратегія, викладена в рескрипті генерал-губернатору Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній, що розглядалася як винятково важлива для держави справа. І вже, як вказувалось вище, 13 квітня 1793 року був підписаний указ Синоду РПЦ про утворення на їх території православної єпархії на чолі з вікарієм Київської митрополії,

4 Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ю. В. Хитровська. – К.: Інформаційно-видавничий центр Товариства “Знання”, 2001. – 20 с.

5 Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України / І. Нагаєвський. – Філадельфія, 1950. – С. 48.

єпископом Віктором⁶. Ставлення росіян до уніатів було доволі неоднозначним та різним.

Відбулось декілька етапів становлення взаємовідносин, які ми можемо охарактеризувати в діапазоні від лояльності і недовіри до хворобливої підозрілості та ворожості. Лояльним воно було в часи, коли релігійна обстановка представляла собою зовнішній чинник. Лібералізм уряду слугував одночасно засобом захисту православного населення включених українських земель і формування прихильності до росіян у корінного населення, яке тоді переважно належало до уніатської церкви. Але загалом російські політичні, економічні, військові та конфесійні чинники зумовили формування в Правобережжі релігійної ієрархії, в якій уніатам місця не знаходилося. У свою чергу, думки, вчинки і вся поведінка останніх визначалися їх місцем в імперському устрої та пріоритетами самодержавних інтересів⁷.

Така увага і таке ставлення до Правобережжя загалом і основного його населення – уніатів, зокрема, пояснювалося тим, що за природно-географічними властивостями та геополітичним розташуванням воно було одним з важливих факторів, які активно впливали на хід політико-економічних, соціально-культурних і етно-конфесійних процесів у всій Російській імперії. По мірі інкорпорації регіону та посилення в ньому позицій росіян релігійна політика царизму ставала все більш системною і цілеспрямованою, що дозволяло безперешкодно впливати на всі конфесійні процеси та водночас блокувати небажані наміри і тенденції.

Після входження Правобережної України до складу Російської імперії перед владою постало завдання органічної та повної інкорпорації краю в систему єдиної імперської держави. Оскільки переважна більшість населення краю була вірними греко-католицької церкви, яка для царського уряду виявилася чужою, закономірно, що саме на цю церкву він звернув особливу увагу.

Російська імператриця Катерина II видала низку указів, в яких вона засвідчувала, що влада прагнула в той час якнайбільше обмежити функціонування греко-католицької церкви і звести до мінімуму вплив василіанських монастирів у новоприєднаних землях. Розпочалось навернення вірних унійної церкви на православ'я, яке визначалося як місіонерська діяльність. Для досягнення поставленої мети місцева влада вдавалася до різних методів – вмовляння, переконання, обіцянок, залякування, погроз,

6 Материалы для истории Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – 1885. – № 5.

7 Філіпюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII - 50-ті роки XIX століття) / А. Г. Філіпюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський, 2006.

навіть застосування фізичної сили та використання військових загонів. Внаслідок цілеспрямованих дій влади у 1794-1796 рр. місцева людність почала цілими парафіями переходити на православ'я⁸.

Необхідно підкреслити, що вся релігійна політика царизму будувалася на тому, що православна церква розцінювалася благочестивою вірою, а уніатська, відповідно, – неблагочестивою і не мала перспективи для існування. Власне, це поставило уніатів перед альтернативою: «возз'єднатися» з православ'ям і тим самим отримати покровительство з боку російських світських і церковних, тобто православних за вірою властей, або перейти у римо-католицьку церкву, втративши при цьому прихильність росіян, але здобути більш ліберальне ставлення з боку поляків-католиків.

Перш за все, потрібно зауважити, що згідно з документальними свідченнями в процесі підготовки і здійснення приєднання ніхто з уніатських священиків і ченців не піддавався ні цивільному, ні адміністративному, ні кримінальному переслідуванню. Всі дії по відношенню до представників греко-католицького кліру, не згодних на перехід до православ'я, робилися не державною владою, а уніатським єпархіальним начальством у рамках церковних канонів і традицій. Тому не можна погодитися з тими істориками, які пов'язують скасування Берестейської унії в Російській імперії з репресіями уніатського духовенства. У чистому вигляді ні переслідування за переконання, ні репресії не застосовувалися. У той же час не можна заперечувати, що певному впливу представники греко-католицького кліру все-таки піддавалися.

Наступ на уніатство, швидке возз'єднання уніатів із православ'ям, зупиняли самі українці завдяки досить укоріненій традиції. Відмова римо-католиків від силового переходу в православ'я було ні чим іншим як зосередженням їх зусиль на збереженні власної ідентичності. Адже через те, що православна церква відновлювалася після приєднання Правобережжя до Російської імперії в державному статусі і вже виступала знаряддям імперської політики, уніатська церква залишилась єдиною духовно-релігійною опорою і виразником самого українства. На українських землях уніатство пустило глибоке коріння: вирости нові покоління віруючих, для яких воно стало своєю, народною вірою, тим більше, що східний обряд залишався незмінним. Так релігійна традиція виступила могутньою силою і непереборною перепорою на шляху будь-якої конфесійної трансформації.

12 квітня 1795 року, згідно з указом імператриці Катерини II, була заснована самостійна Брацлавська і Подільська єпархія шляхом відділення від утвореної в 1793 році Мінської, Ізяславської та Брацлавської

8 Білик В. А. Греко-уніатської церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук / В. А. Білик. – Луцьк, 2009.

епархій. Брацлавська і Подільська єпархія об'єднувала 1457 парафій. Першим єпископом Брацлавським і Подільським став Іоанникій (Никифорович-Полонський; з 1801 року архієпископ), архімандрит московського монастиря Донської ікони Божої Матері, хіротонія якого відбулася 13 травня 1795 року. Спочатку єпископ оселився в Шаргороді, де його резиденцією став православний чоловічий монастир, влаштований в приміщеннях колишніх базиліанських монастиря та училища.

7 грудня 1795 року почала роботу духовна консисторія, через 4 дні отримала від єпископа завдання створити духовні управління. У 1796 році духовні управління були організовані у всіх 13 повітових центрах: Брацлаві, Бершаді, Вінниці, Вербовці, Гайсині, Городку, Кам'янці, Літині, Летицеві, Проскуріві, Ушиці, Хмільнику та Ямполі. Одночасно єпархія була розділена на благочинницькі округи. Вирішуючи організаційні питання, єпископ Іоанникій завершував приєднання уніатів до православ'я, розпочате архієпископом Віктором (Садковським). Архієрей дбав про освіту і про моральний вигляд подільського духовенства. У 1797 році за наказом імператора Павла I у Шаргороді було відкрито 2 нижчих класи Подільської духовної семінарії. Формування семінарії тривало до 1805 року, після чого вона була переведена в Кам'янець-Подільський як середній навчальний заклад, в Шаргороді збереглося підготовче відділення. У 1817 році Подільська духовна семінарія була реформована, від неї відокремилася Кам'янець-Подільське духовне училище. У 1799 році в семінарії навчалися 286 учнів, у 1800 р. – 475, у 1801 р. – 542, у 1802 р. – 625, у 1803 р. – 647, у 1803 р. – 700 учнів. У 1810 році архієпископ Іоанникій заснував духовне училище в архієрейському замиському будинку в с. Привороття, яке утримувалося на кошти архієрея.

У 1799 році єпархіальним центром став Кам'янець-Подільський, для архієрейського будинку і консисторії було виділено приміщення колишнього францисканського монастиря. 11 серпня 1799 року єпархія отримала назву Подільська і Брацлавська. Кафедральним храмом у Кам'янці-Подільському в різний час були Іоанно-Предтеченська, Свято-Троїцька церква, у 1878-1920 рр. – Казанський собор. Архієпископ Іоанникій помер 7 лютого 1819 року, похований в Іоанно-Предтеченському храмі в Кам'янці-Подільському.

Ліквідація уніатської церкви на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, яка старанно готувалася та здійснювалася впродовж кількох десятиліть, проходила під гаслом «боротьби з латинством і полонізмом» уніатів, збереження «неподільності єдиного російського народу», «єдинородності великоросів і малоросів». Імперська політика Росії мала на меті нівелювання національних особливостей та знищення національних

культур народів, насамперед слов'янських, які опинилися під її владою. «Обрусение инородцев» – такий дискурс самодержавної політики, початок якій поклало царювання Миколи I у першій половині XIX ст. В імперській тріаді «православ'я, самодержавство, народність» саме православ'ю відводилася роль засобу «обрусення», тобто зросійщення, насамперед України. Оскільки вектор ціннісних орієнтацій уніатства був західним, європейським, що істотно стримувало кампанію «обрусення» України, то уніатська церква стала об'єктом послідовно здійснюваної ліквідації.

Перший етап розгрому Катериною II уніатської церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. був послідовною і закономірною ланкою імперської політики знищення тих сил в Україні, які заважали проводити політику нівеляції національних особливостей і позбавлення українства автономності, можливості розвитку його європейської орієнтації. Не випадково після знищення Запорозької Січі (1775 р.) відбулося знищення уніатської церкви. Коліївщина (1768 р.) та «кавалерійська атака» на українське уніатство Катерини II – послідовні етапи ліквідації уніатської церкви. Як тільки репресивний антиуніатський курс зі смертю Катерини II припинився, ця церква почала швидко відновлюватися (за царювання Павла I і Олександра I) та зміцнюватися організаційно.

До 1831 року російський уряд мало звертав увагу на православне населення Поділля, релігійна політика в регіоні полягала в періодичному захисті православних від католиків.

За роки правління Павла I та Олександра I ми можемо прослідкувати те, що відбулась так звана «відлига» урядового тиску на греко-католицьку церкву. Варто вказати те, що на рубежі XVIII і XIX ст. процес навернення уніатів у православ'я дещо уповільнився. Від нього були усунуті органи місцевої влади, а православному духовенству заборонялось змушувати населення залишати унію. Ситуація загалом не змінилася і в роки правління Олександра I, тому й на початку XIX ст. спостерігалось повернення вірних з православ'я назад в унію або їх перехід у римо-католицьку конфесію.

У той же час зближення уніатів з православними проходило в умовах кріпацтва значної частини уніатської пастви від поміщиків-католиків, збереження панування в губерніях полонізму і католицизму. До того ж воно супроводжувалося непослідовністю і коливаннями урядової політики, яка то сповільнювала, то невинуватно прискорювала приєднання. Ці обставини і послужили причиною появи в уніатському духовенстві нерозуміння того, що відбувалося, а в деяких випадках і незгоди розриву союзу з Римом. При цьому, як уже було сказано, уніатські ієрархи, які прагнули до скасування унії, розглядали його як розрив союзу, що заважає нормальному розвитку церковного життя. Усунення цієї перешкоди вимагало від них

перенаправлення діяльності підлеглого духовенства засобами, що входять в їх архіпастирські повноваження. Тому акти незгоди зі зближенням з православ'ям з боку деяких уніатських священиків розглядалися єпархіальною владою в якості непокори до заданого ієрархією загальноцерковного курсу і порушення церковної дисципліни, а не кваліфікувалися як державні правопорушення.

До середини 20-х рр. XIX ст. стають помітними заходи царського уряду, направлени на створення передумов майбутнього приєднання греко-католицької церкви до православної. Обмеження, передусім, стосувалися переходу навернених уніатів назад в унію або в римо-католицьку конфесію. Хоча урядова політика не носила такого жорсткого характеру, як наприкінці XVIII ст., однак дії уряду щодо уніатів були значно радикальніші, ніж на початку XIX ст. Шляхом видання низки указів і розпоряджень було досягнуто організаційного відокремлення унійної церкви від римо-католицької⁹.

Підтримка населенням Поділля польського повстання 1830 року (особливо в Кам'янецькому, Брацлавському, Могилевському і Літинському повітах) змусила імператора Миколу I приділити більше уваги Південно-Західному краю. На підставі указу Синоду від 4 березня 1831 року у Волинській і Подільській єпархіях почався збір інформації про становище православних, на Поділля був направлений професор Київської духовної академії протоієрей Іоанн Скворцов. У цей період збільшувалася кількість православних навчальних закладів. У 1804 р. в Подільській губернії було 21 парафіяльне училище (одно- і двокласні), в 1825 р. – 44, в 1837 р. – 47 училищ із 1133 учнями.

У 1836 році на Поділлі діяло 1512 православних храмів. 9 травня того ж року Синод звернувся до імператора з доповіддю, в якій вказувалося на необхідність встановлення вікаріанства в Подільській єпархії відповідно до її охоплення території. Імператор затвердив рішення Синоду про створення Вінницького вікаріанства. Першим Вінницьким єпископом став ректор Мінської духовної семінарії архімандрит Євген (Добровірський). Місцем перебування вікарія призначили Шаргородський чоловічий монастир на честь свт. Миколи Чудотворця. У 1861 році Вінницьке вікаріанство було скасовано, замість нього в 1866 році створено Балтське вікаріанство, резиденцією Балтських єпископів став Свято-Троїцький монастир у Кам'янці-Подільському.

Згідно імператорських указів 1831 і 1836 рр., римо-католицьким монастирям і духовенству заборонялося утримувати слуг православного віросповідання. У 1841 році католицькі монастирі були позбавлені права володіти заселеними землями, що призвело до закриття католицьких

9 Білик В. А. Вказ. праця.

монастирів і перетворення їх в православні. Після польського повстання 1863 року на Поділлі були закриті всі католицькі монастирі, у 1866 році припинила існування католицька кафедра в Кам'янці-Подільському, була закрита також католицька семінарія¹⁰.

Становище Подільської єпархії значно покращилось у II пол. XIX ст. У 1862 році почалося видання «Подільських єпархіальних відомостей», які з першого випуску стали одним з найбільших періодичних видань на Поділлі (обсяг видання за один рік становив 1300 сторінок). Відомості створювалися місцевим духовенством та єпархією і служили посильним виразом внутрішнього духовного життя священства і прихожан. З самого початку була вироблена програма видання: в першій частині публікувалися укази і розпорядження Священного Синоду та єпархіального начальства; в основній частині «Відомостей» розміщувалися проповіді і пастирські настанови, історико-статистичні відомості про парафії, монастирі, духовні училища, звістки про школи грамоти і вказівки кращих способів навчання, єпархіальна хроніка церковних подій. Першим редактором видання став протоієрей кафедрального собору міста Кам'янця-Подільського Троїцький Павло Микитович. Отець Павло взяв на себе не тільки важку працю редактора видання, а й був автором багатьох статей. Знавець історії, глибоко вивчав подільські архівні документи, у своїх роботах він описав життя православних подільських ієрархів, які служили церкві з 1535 по 1709 рік.

В цей же період в «Подільських єпархіальних відомостях» трудився протоієрей М. Орловський. Його перу належать статті, що розповідають про повітові міста Подільської єпархії. У них були зібрані цінні письмові та усні джерела про міста і містечка: Вінницю, Бар, Шаргород, Літин та інші. При архієпископі Іринарсі (Попов; 1858-1863) приступило до роботи Іоанно-Предтеченське братство, яке містило двокласну школу-притулок для хлопчиків-сиріт і дітей бідних батьків з класами для навчання ремеслам, жіночу школу, однокласну церковно-парафіяльну ремісничу школу і тимчасові літні ясла для дітей бідних батьків. Архієпископ Іринарх зобов'язав кожного священника писати не менше 12 катехизитичних повчань на рік.

З середини XIX століття у «Відомостях» почали публікуватися молоді подільські священники, які серйозно вивчали історію свого краю. Серед них найбільш відомі Ю. Й. Сіцінський, М. В. Сімашкевич і М. І. Яворівський. Крім історичних описів монастирів і парафій, багато статей розповідають про період гонінь на церкву римським католицизмом і насаджування унії.

10 Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – Т. 30. – С. 756.

Також друкувалися статті Є. С. Струменського, присвячені релігійно-церковному і морально-побутовому життю місцевого населення («Народні образи і уявлення про смерть», «Найдавніше народне марновірство» і ін.).

На 1864 р. припадає масове приєднання католиків до православної церкви в Правобережній Україні. За офіційними даними, було приєднано близько 50 тис. осіб. Окрім опрацювання католиків відбувалося також нищення католицької спадщини, особливо у 1870-х роках. Так, у с. Залісьцях Кам'янецькому повіту Подільської губернії місцевий православний священник Пилип Вишгородський вимагав знищення двох статуй католицьких святих, які стояли на дорогах. Своє бажання він пояснював благочинному таким чином: «... існування цих статуй – велика перепона на шляху знищення полонізму серед парафіян»¹¹.

Єпархія активно розвивалася при архієпископі Леонтії (Лебединський; 1863-1874) і єпископі Димитрії (Самбікін; 1890-1896). Архієпископ Леонтій прагнув до того, щоб священники якомога довше служили на одній парафії, приділяв багато уваги духовним навчальним закладам, особливо Подільській духовній семінарії. При семінарії був відкритий клас іконопису, на кошти архієпископа Леонтія і за його допомоги (він передав свої книги) була заснована бібліотека. У 1865 році для семінарії було побудовано триповерхова будівля, у 1870 році – гуртожиток для учнів за свій рахунок, у 1876 році – адміністративний корпус, у кінці XIX ст. – ще один навчальний корпус. У 1898 році в семінарії навчалися 319 студентів, у 1909 році – 530 студентів. Тут отримували освіту українські письменники М. Коцюбинський і С. Руданський, композитор М. Леонтович. У червні 1864 року в Кам'янці-Подільському, пізніше в Тульчині були відкриті жіночі єпархіяльні училища. Збільшилася кількість церковнопарафіяльних шкіл, створювалися парафіяльні бібліотеки, почалося складання церковнопарафіяльних літописів. Архієпископ Леонтій заснував єпархіяльний історико-статистичний комітет. У 1869 році в єпархії було 556 кам'яних церков, 1052 дерев'яні, 10 монастирів, 91 каплиця.

У 1890 році єпископ Димитрій (Самбікін) заснував Подільське церковне історико-археологічне товариство при Подільській єпархії, одне з перших в Росії, із єпархіяльним сховищем. Згодом в 1903 році дане товариство було реорганізоване в музей. До 1920 року головою товариства був священник Юхим Сіцинський, заступником голови та скарбником був історик М. Яворський, бібліотекою і архівом завідував історик О. Прусевич. В єпархії були відділення Палестинського православного товариства

11 Хитровська Ю. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. Хитровська. – К.: Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.

і Православного місіонерського товариства. З ініціативи єпископа Дмитрія почалося відновлення храмів Бакотського і Лядівського скельних монастирів, архієрей приймав участь в цій роботі.

При Подільському єпископі Іринєї (Орді; 1896-1900) спростилося єпархіальне діловодство. Збільшилася роль благочинних, кількість благочинницьких округів скоротилася з 80 до 62. Було введено централізоване забезпечення парафій свічками, вином, вугіллям, лампадним маслом. У листопаді 1899 року на Базарній площі близько Олександрівського собору в Кам'янці-Подільському Іоанно-Предтеченське братство відкрило іконну і книжкову крамницю (серед православних в Поділлі були широко поширені ікони католицького змісту). В кінці XIX ст. з 2,66 млн. осіб, що проживали на Поділлі, 78% були православними, діяло 1118 православних храмів (загальне число християнських церков – 1585)¹².

Для православної церкви приєднання українських уніатів, стало найважливішим одноразовим надбанням за всю тисячолітню історію її існування. Для українського народу ця подія стала однією з найважливіших в XIX ст., оскільки на десятиліття визначило шлях його релігійного і національно-культурного розвитку. Приєднання уніатів в Російській імперії носило масовий характер, будувалося на ієрархічному принципі і відбувалося в тісній взаємодії представників греко-католицького священноначалля і високопоставлених урядовців з православними.

Тому усі релігійні процеси, які відбувались в греко-католицькій церкві в зазначений період, мали у своєму підґрунті нівелювання її потужних позицій на теренах Правобережної України. Ми можемо це спостерігати у вагомому скороченні числа парафій, розподілі кордонів єпархій, що відобразилось негативно на цілісності церкви, зменшенні чисельності вірних, духовенства, чернецтва. Усі ці дії завдали значних змін уніатській церкві, що і виразилось у її забороні.

12 Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – Т. 30. – С. 756.